

הסוגיא העשרים וחמש – 'עיקר' (מ ע"א)

< משנה >

בירך על פירות האילן בורא פרי האדמה – יצא, ועל פירות הארץ בורא פרי העץ – לא יצא. ועל כולם, אם אמר שהכל נהיה בדברו – יצא.

< גמרא >

1. מאן תנא דעיקר > בדפוסים נוסף: "אילן" < ארעא היא?
2. אמר רב נחמן בר יצחק: רבי יהודה היא, דתנן: יבש המעין ונקצץ האילן – מביא ואינו קורא; רבי יהודה אומר: מביא וקורא.

זיהוי התנא של הרישא של משנתנו

מסורת התלמוד

[1-2] ירושלמי ברכות ו ב, י ע"ב; ביכורים א ו, טד ע"ב. [1] עיקר אילן. בבלי מכות יב ע"א-ע"ב; עבודה זרה מח ע"א. [2] אמר רב נחמן בר יצחק: רבי יהודה היא. ראו להלן, מ ע"א (סוגיא כו, "חיטה מין אילן", פיסקא [2]). יבש המעין ונקצץ האילן – מביא ואינו קורא; רבי יהודה אומר: מביא וקורא. משנה ביכורים א ו.

רש"י

דעיקר אילן ארעא היא דעיקר כל הפירות היא הארץ, והכל גדל הימנה. יבש המעין ונקצץ האילן היה לו בית השלחין ובו מעין שהוא משקהו ממנו, וקצר בכורים ממנו ואחר כך יבש המעין, וכן שדה האילן וקצץ בכורים ממנו, ואחר כך נקצץ האילן. מביא ואינו קורא שאינו יכול לומר מן האדמה אשר נתתה לי, דכיון דיבש המעין ונקצץ האילן ממנה בטלה לה ארעא. מביא וקורא שהארץ היא עיקר.

מהלך הסוגיא ותולדותיה

לפי הרישא של משנתנו, ברכות ו ב, מי שבירך "בורא פרי האדמה" על פרות האילן – יצא. רב נחמן בר יצחק מזהה את התנא של סתם משנה זה עם רבי יהודה, הסבור שהעיקר האדמה¹ [1], ולכן בעל קרקע מביא ביכורים שנלקחו מאילן שגדל בקרקעו, אפילו אם נקצץ האילן עצמו, מכיוון שישנה זיקה ישירה בין הפרות לאדמה [2]. והוא הדין במקרה שלנו: ניתן לראות בפרות האילן פרות האדמה, מכיוון שישנה זיקה ישירה בין הפרות לבין הקרקע שממנה הם יונקים. המשותף לשתי ההלכות הוא אפוא שבשתייהן משתקפת שיטתו שיש זיקה בין פרי האילן לקרקע, גם מבלי להתחשב בעץ – על שורשיו, גזעו וענפיו – המחבר ביניהם. וכך עולה מן הירושלמי. על משנה ביכורים א ו, המשנה המובאת בפיסקא [2] בסוגיא שלנו, נאמר בירושלמי ביכורים א ו, סד ע"ב:

דרכי יהודה עבד את האילן כקשין.

תמן תנינן: בירך על פירות האילן בורא פרי האדמה יצא.

רבי חזקיה בשם רבי יעקב בר אחא: דרבי יודה היא, דרבי יודה... עבד את האילנות כקשין. אמר רבי יוסי: דברי הכל היא. פירות האילן בכלל פירות האדמה ואין פירות האדמה בכלל פירות האילן.

לרבי יהודה אין הבדל בין דגנים לפרות האילן: האילן עצמו דומה לקש שבשיבולת, המחזיק את הגרגרים. כשם שהדגן נתפס כיבול היוצא ישירות מן האדמה, ואין מתחשבים בקשים, כך פרות האילן נתפסים כיבול היוצא ישירות מן האדמה, ואין מתחשבים במצב האילן. ומסיבה זו אומר רבי חזקיה בשם רבי יעקב בר אחא שמשנתנו רבי יהודה היא: ניתן לברך על פרות האילן "בורא פרי האדמה" מפני שאין חשיבות לעץ, ואף פרות האילן גדלים באדמה, והם הם דברי רב נחמן בר יצחק בסוגיא שלנו. אך בירושלמי חולק האמורא רבי יוסי על קביעה זו וקובע שמשנתנו היא דברי הכול: גם מי שמתחשב באילן וסבור שהוא יותר מ"קש" יכול להכשיר בדיעבד את הברכה "בורא פרי האדמה" על פרות האילן, שהרי סוף סוף העץ יסודו באדמה.

עיוני פירוש

[1] דעיקר אילן ארעא הוא.

כפי שפירשנו לעיל, במדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה", הרעיון המתבטא במילים אלו הוא פשוט: ניתן לברך על פרות האילן "בורא פרי האדמה" מפני שאין חשיבות לעץ – "אילנות כקשין" בלשון המקבילה בירושלמי – ואף פרות האילן גדלים באדמה. ואף על פי שהרעיון ברור, קשה להבין את המשמעות המילולית של הביטוי המשמש בסוגיא כדי לבטא רעיון זה, "דעיקר אילן ארעא היא" [1]. תחילה יש לברר את נוסח הביטוי. רוב עדי הנוסח גורסים "דעיקר ארעא הוא"². כ"י פריז גורס "דעיקר ארעא"³, וקטע אוקספורד גורס "דעיקר ארעא היא". הגירסא "דעיקר אילן ארעא היא" מופיעה רק בדפוסים.

דומה שישנם שלושה פירושים אפשריים לביטוי "עיקר ארעא":

1 לנסח המדויק של הביטוי המופיע בדפוס כ"עיקר אילן ארעא היא", ולמשמעו, ראו להלן, עיוני הפירוש לפיסקא [1].
2 כך בכתבי היד פירנצה, מינכן ואוקספורד, וכך גם בקטע הגניזה JTS ENA 2068.25. כך גרס גם רש"י. הדיבור המתחיל של רש"י בדפוסים ונציה ויילנה הוא "דעיקר אילן ארעא היא", אך בכתבי היד של רש"י ורש"י דפוס שונצינו (דפוס ראשון) הדיבור המתחיל הוא "דעיקר ארעא הוא", ואף מפירוש רש"י ניכר שהוא לא גרס את המילה "אילן", שכן הוא פירש "דעיקר כל הפירות הוא הארץ".
3 נראה שכך גרס גם הרא"ה הכותב בחידושי לברכות מ ע"א (מהד' הוצאת שלום ירושלים, ירושלים תש"ס, עמ' שז), ד"ה מתני' ברך, "משום דעיקר ארעא וכלהו פירות האדמה ניהו". ראו הערת המהדיר 245 שם.

1. המילה "עיקר" משמשת כאן במובן המושאל הנפוץ – החלק החשוב: החלק החשוב של התשתית שעליה צומח הפרי הוא האדמה, והאילן עצמו טפל לאדמה. לכן, אף אם נקצץ האילן ניתן להביא ביכורים מפרותיו, על אף גזרת הכתוב "ראשית בכורי אדמתך" (שמות כג יט),⁴ משום שהקרקע קיימת. מאותה סיבה ברכת "בורא פרי האדמה" מתאימה לפרות האילן.⁵
 2. המילה "עיקר" משמשת כאן במובן המילולי, "שורש", ופירוש הביטוי הוא שהאדמה, ולא האילן ושורשיו, נחשבת לשורש האמתי של הפרי ומקום יניקתו, ולכן ניתן להביא ביכורים גם לאחר שנקצץ האילן, והכינוי "פרי האדמה" מתאים גם בברכה על פרות האילן.⁶
 3. המילה "עיקר" משמשת כאן במובן המילולי, אך משמעות הביטוי איננה שהאדמה היא השורש האמתי, אלא שעיקר האילן – השורש של העץ, ובהרחבה גם גזעו וענפיו⁷ – נחשב לחלק מן האדמה. לכן אף אם נקצץ האילן או יבש המעיין שמהם ינק הפרי, הרי אלו אינם אלא חלק מן הקרקע, והזיקה בין פרות הביכורים והקרקע שממנה הם נלקחו נשמרת כל עוד הקרקע קיימת. הברכה "בורא פרי האדמה" מתאימה גם לפרות האילן משום שהאילן שעליו גדלים הפרות אינו אלא חלק מן הקרקע.
- דומה שהפירושים הללו משתקפים בגירסאות השונות. גירסת קטע אוקספורד, "דעיקר ארעא היא", אינה מתפרשת היטב אלא לפי הפירוש הראשון או השני: הארץ היא העיקר: הארץ היא החלק החשוב של התשתית, או שורש העץ ומוצאו.
- גירסת רוב העדים "דעיקר ארעא הוא" וגירסת הדפוס "דעיקר אילן ארעא הוא" אינן מתפרשות היטב אלא לפי הפירוש השלישי,⁸ ודומה שהגרסן האחראי לגירסת הדפוס הוסיף את המילה "אילן" כדי להבהיר שמדובר בשורש העץ וגזעו, במובן המילולי: עיקרו של עץ – הגזע, הענפים והשורשים – נחשב לחלק אינטגרלי מן הקרקע, ולכן אין חשיבות לגדיעת העץ כל עוד הקרקע קיימת.
- את גירסת כ"י פריז, "דעיקר ארעא", ניתן לכאורה לפרש לכאן או לכאן. אך הדרך הרגילה לבטא את הרעיון שבפירוש הראשון היא "דארעא עיקר", ולא "דעיקר ארעא". "עיקר ארעא" פירושו שהעיקר נחשב אף הוא לארעא, כפירוש השלישי.
- מסתבר, אפוא, שהמשמעות המקורית של הביטוי היא כפירוש השלישי: שורש העץ וגזעו נחשבים לחלק מן האדמה. פירוש זה הוא העומד מאחורי גירסאות רוב העדים "דעיקר ארעא", "דעיקר ארעא הוא" ו"דעיקר אילן ארעא הוא". לפי רבי יעקב בר אחא בירושלמי עשה רבי יהודה את האילנות כקשים, שהם בטלים אגב האדמה. והוא הדין לפי הבבלי: רבי יהודה סבר שהאילן עצמו – העיקר – אינו אלא חלק מן האדמה.

[2] אמר רב נחמן בר יצחק

כפי שראינו לעיל, דברי רב נחמן בר יצחק מובאים במילים אחרות בירושלמי ברכות ו ב, י ע"ב, ובירושלמי ביכורים א ו, סד ע"ב, על ידי חזקיה בשם רבי יעקב בר אחא. כיצד, אם כן, יוחסו הדברים בבבלי לרב נחמן בר יצחק?

במשנתנו, ברכות ו ב, שלוש הלכות: לפי הרישא, ברכת "בורא פרי האדמה" תקפה בדיעבד גם בברכה על פרות האילן. לפי המציעתא, ברכת "בורא פרי העץ" אינה מוציאה ידי חובת ברכה על פרות האדמה, אף בדיעבד. לפי הסיפא, ברכת "שהכל נהיה בדברו" תקפה בדיעבד על כל הפרות.

4 ראו משנה ביכורים א ב.

5 כך עולה מפירוש רש"י; ראו לעיל, הערה 2; וראו חידושי הרא"ה לברכות מ ע"ב, ד"ה מתני' ברך.

6 כך פירשו תלמידי רבנו יונה על אתר (דפי הרי"ף כח ע"ב), ד"ה מתני' בירך על פירות האילן, והריטב"א בחידושו, שם.

7 ראו בבלי מכות יב ע"ב, שם מוגד "עיקרו" של אילן ל"נופו", וברור שהעיקר אינו השורשים התת-קרקעיים בלבד אלא אף הגזע בכלל, ובבלי עבודה זרה מח ע"ב, שם משמש "עיקר" במובן מצבת העץ הנשארת לאחר גידועו.

8 שלא כפירושי הראשונים הנ"ל (הערות 5 ו 6) שלא הבחינו בין "דעיקר ארעא הוא" ל"דעיקר ארעא היא".

המציעתא, "ועל פירות הארץ בורא פרי העץ לא יצא", נידונה בסוגיא הבאה, סוגיא כו, "חיטה מין אילן", וגם שם מצאנו מימרא של רב נחמן בר יצחק המזהה את התנא של המציעתא כרבי יהודה דווקא. וזה לשון הסוגיא להלן, מ ע"א:

פשיטא!

אמר רב נחמן בר יצחק: לא נצרכה אלא לרבי יהודה, דאמר חטה מין אילן היא, דתניא: אילן שאכל ממנו אדם הראשון... רבי יהודה אומר: חטה היתה, שאין התינוק יודע לקרות אבא ואמא עד שיטעום טעם דגן.

הוזה אומר: לרוב התנאים אכן פשוט הדבר שמי שבירך על דגן "בורא פרי העץ" לא יצא, שכן אין קשר בין דגן לעץ. אך לרבי יהודה, שזיהה את העץ שממנו אכל אדם הראשון עם החיטה, אף החיטה בכלל פרות האילן.⁹ עמדה זו מסתברת על רקע הנאמר בסוגיא שלנו ובמקבילתה בירושלמי: אם אין חשיבות לעץ, והוא אינו נחשב אלא גבעול שעליו צומח הפרי, כקשים לדגן, אזי פרות האילן הם פרות האדמה, ואף פרות האדמה, הדגנים, גדלים על "עץ" כל שהוא, והוא הקש, הגבעול שלהם.

על רקע זה נראה להסביר את הייחוס השונה של זיהוי משנתנו עם רבי יהודה בירושלמי ובבבלי כך: רב נחמן בר יצחק שמע את דברי רבי יעקב בר אחא בעניין הרישא של משנתנו והסכים להם, ודחה את דברי רבי יוסי המובאים בירושלמי שלפיהם משנתנו דברי הכול היא. הוא אף הרחיב את הדברים והביא ראיה לשיטת רבי יעקב בר אחא מן המציעתא של משנתנו: המציעתא היא "פשיטא", אם לא שנאמר שרבי יהודה לשיטתו. ברבות הימים יוחסה בבבלי לרב נחמן בר יצחק לא רק ההרחבה אלא גם הרעיון המקורי לזהות את התנא של משנתנו עם רבי יהודה.

רבי יהודה היא.

לכאורה יש קושי עצום בזיהוי משנתנו, הרישא ו/או המציעתא, כמשנת רבי יהודה. לפי משנתנו, הברכה התקנית על פרות הארץ היא "בורא פרי האדמה", כשיטת תנא קמא במשנה א בפירקין, אך לפי המשנה ההיא רבי יהודה חולק על תנא קמא וסובר שהברכה על הירקות היא "בורא מיני דשאים". אמנם אין זה אלא בירקות ממש, גבעולים אכילים הצומחים ישירות מן האדמה, אך לעיל, לז ע"א, נאמר שלרבי יהודה גם על הדגן אין מברכים "בורא פרי האדמה" אלא "בורא מיני זרעים".

ושמא דווקא משום כך סבורים רבי יעקב בר אחא בירושלמי ורב נחמן בר יצחק בבבלי שמשנתנו רבי יהודה היא. לשיטת התנא קמא של משנה א בפירקין, שאותו זיהינו עם עורך המשנה, רבי יהודה הנשיא, יש הבחנה ברורה בין ברכת "בורא פרי האדמה", המיועדת לכל הצומח ישירות מן האדמה ("ירקות") או בשיבולת ("פרות האדמה", דהיינו דגנים), לבין ברכת "בורא פרי העץ" המיועדת לכל הצומח על גזע עץ יציב. ברם לרבי יהודה במשנה א בפירקין מברכים על הירקות שהם עצמם גבעולים "בורא מיני דשאים", ואילו על הדגנים מברכים "בורא מיני זרעים".¹⁰ הרי ההבחנה שלו הנה בין הדשאים עצמם, הצומחים ישירות מן האדמה, לבין הפרות הגדלים על שיבולים ("קשין") או אילנות:

9 כך הבין רב נחמן בר יצחק, אך ראו להלן, בדיון בסוגיא הבאה, "חטה מין אילן", שם קשרנו בין עמדת רבי יהודה לבין מדרש שלפיו הפת עצמה צמחה על עץ בגן עדן, וממילא ה"חיטה" הייתה אילן של ממש, ובענפיו פרות של ממש: כיכרות לחם מוכנות לאכילה.

10 אמנם לפי תוספתא ברכות ד ד שיטת רבי יהודה שונה במקצת; אך גם לפי התוספתא אין לרבי יהודה ברכה בנוסח "בורא פרי האדמה". על על פנים, "רבי יהודה" במשנה ובבבלי מייצג את דור אושא כולו, ואת בניגוד לעמדת רבי יהודה הנשיא, שהוא התנא קמא במשנה א בפירקין. ראו מה שכתבנו לעיל, בדיון בסוגיא יא, "חטה", מדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה".

רבי יהודה במשנה ברכות ו א (חכמי דור אושא לפי התוספתא)	תנא קמא במשנה ברכות ו א (רבי יהודה הנשיא)	
בורא מיני דשאים	בורא פרי האדמה	ירקות (גבעולים)
בורא מיני זרעים / בורא פרי האדמה	בורא פרי האדמה	שיבולים (זרעונים הצומחים על קש)
בורא פרי העץ / בורא פרי האדמה	בורא פרי העץ	פרות האילן

נראה, אם כן, שרבי יהודה מקפיד גם בדיעבד על הברכה "בורא מיני דשאים" לירקות הצומחים ישירות מן האדמה, והוא מקפיד גם בדיעבד לברך על זרעים ופרות ברכה הכוללת את המילה "זרע" או "פרי". אך מכיוון שהן התפוח הן החיטה הם פרות לשיטתו, אין חשיבות של ממש לנוסח הברכה, "בורא פרי העץ" או "בורא פרי האדמה", שהרי העץ צומח מן האדמה. ולולא משנתנו הייתי אומר שהוא הדין אם בירך "בורא פרי העץ" על חיטה, הגדלה על גבעול, שכן אם "אילנות כקשין" אזי "קשין כאילנות". אך במציעתא משמיע לנו רבי יהודה שאף על פי שהוא עושה אילנות כקשין אין הוא עושה קשין כאילנות, ועץ הוא דווקא גזע יציב המצמיח פרות שנה אחר שנה.¹¹

11 כל זה לשיטת רב נחמן בר יצחק בסוגיא שלנו ובסוגיא הבאה. אך ראו להלן, הדין בסוגיא כו, "חטה מין אילן", פירוש אחר לשיטת רבי יהודה בעניין עץ הדעת.